

КАНІВСЬКИЙ ПРИРОДНИЙ ЗАПОВІДНИК – СТО РОКІВ ІСТОРІЇ

В.М. Грищенко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий центр “Інститут біології та медицини”,
Канівський природний заповідник
aetos2@ukr.net*

Канівський природний заповідник – один із найстаріших в Україні. У 2023 р. виповнилося 100 років від дня його проголошення. 30 липня 1923 р. Наркомзем УРСР підписав Постанову № 156. У ній пропонувалося Всеукраїнському управлінню лісами та Наркомату освіти розглянути питання про організацію заповідника в районі могили Т.Г. Шевченка.

Передумовами його створення були як наукова та історико-культурна цінність району Канівських гір, так і нагальні господарські потреби, зокрема захист від стихійних лих, які розгулялися на Канівських горах внаслідок бездумної людської діяльності.

Канівщина колись була лісовим краєм. Реконструкція поширення лісів у I тис. н.е. показує, що суцільні лісові масиви тягнулися по правому берегу Дніпра аж до Чорного лісу на межі зі степом. Зберігалися вони ще й у XIII ст. (Генсирук, 1975). Про це й зараз свідчать поширені тут лісові ґрунти. Але по мірі господарського освоєння лісостепового Подніпров'я значна частина лісів була вирубана. З кінця XVI ст. в Речі Посполитій розвивається торгівля лісоматеріалами та виробами з деревини. А з ростом промисловості попит значно збільшується. Багато лісової продукції йшло на експорт у різні європейські країни. Активно створюються буди для добування поташу (карбонат калію), гути для виплавки скла, рудні для виплавки заліза із болотяної руди. Всі ці підприємства споживали величезну кількість деревини (Генсирук, 1975). Про ці події нагадує топоніміка краю. У назвах багатьох сіл зустрічаються слова “буда”, “гута”, “поташня”.

Найбільш спустошливим було виготовлення поташу, який широко використовувався у промисловості – для виробництва скла, мила, фарб, промивання шерсті й багатьох інших потреб. Добували його тоді виварюванням із деревного попелу. Щоб отримати бочку поташу вагою 52 пуди, треба було спалити близько 40 кубометрів дров, передусім листяних порід – дуба, в'яза, липи. Тисячі гектарів лісу пішли в буквальному розумінні на попіл. У результаті хижацького вирубування вже в 1622 р. постало питання про закриття буди в Канівському старостві, бо виробництво стало нерентабельним – поблизу не залишилося придатного лісу. Хоча ще в 1630-х рр. канівський староста продав за 8 тис. злотих гданським купцям право на виготовлення поташу в лісах староства (Кириков, 1979).

Важливим фактором, який обумовив значне зменшення лісистості, було перетворення лісових площ в орні землі. Швидке зростання населення, розвиток землеробства й торгівлі хлібом у XVI–XVII ст. привели до різкого збільшення потреби в сільгоспугіддях (Генсирук, 1975).

Так продовжувалося сотні років. Коли лісам на деякий час давали спокій, вони потроху відновлювалися (хоча це вже були похідні ліси), потім усе знову повторювалося. У XIX ст. значний поштовх вирубуванню лісів дав розвиток промисловості. Деревина активно використо-

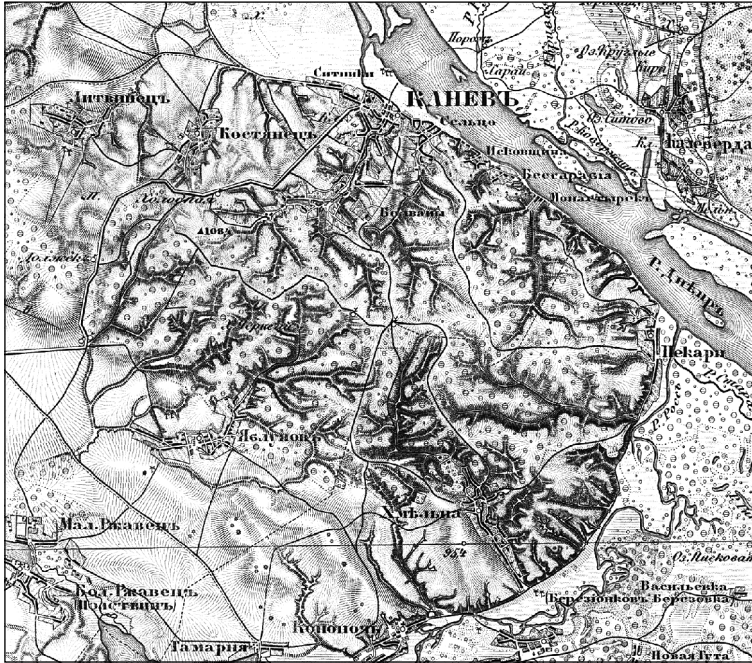

Рис. 1. Фрагмент трьохверстової карти (лист 24–10)
Ф.Ф. Шуберта 1868 р.

росталися, перетворюючись у провалля. Канівщина відома у світі визначними місцями. І це, на жаль, не тільки могила Тараса Шевченка, житло мисливців на мамонтів, знайдене в с. Межиріч неподалік від Канева, чи с. Бучак, яке називали “Голівудом на Дніпрі”. Тут знаходяться величезні яри. Найдовший із них – Великий Хмільянський, найглибший – Костянецький. Вже на трьохверстовій карті Ф.Ф. Шуберта, яка показує стан місцевості в середині XIX ст., бачимо, що територія між Каневом і селами Костянець, Яблунів, Хмільна та Пекари вся порізана великими ярами (рис. 1). Росли вони дуже швидко. Великий Хмільянський яр щороку збільшувався на 5–10 га, поглинаючи родючі землі й перериваючи дороги. За 40 років – з 1865 р., коли яр почав рости, до 1905 р. – площа непридатних земель збільшилася з 800 до 1700 га (Кришталь, 1947а). У середині XX ст. яри займали 14% площі Канівського району. Глибина деяких із них досягає 90 м (Палієнко та ін., 1971).

Зрештою на Канівщині розігралася трагедія. Великим Хмільянським яром у 1903 р. прокотився потужний селевий потік. Він зніс частину села Хмільна й повністю перегородив річку Рось. А вже вона геть зміла інше село – Михайлівку. Утворився величезний став площею понад 1000 га. Цілі каравани землечерпалок працювали до 1911 р., щоб прорізати нове русло довжиною близько 10 км (Ризниченко, 1926; Кришталь, 1947а). А меліоративні роботи продовжувалися аж до 1914 р. Про ці події нагадує пам’ятний знак у вигляді піраміди з каменю при дорозі в долині Росі біля с. Межиріч (фото 1). Табличка на ньому ні про що цікаве не говорить, то ж і інтересу він особливого не викликає. Часто його називають пам’ятником меліораторам, хоч мова в даному разі йде зовсім про інше. Цей пам’ятний знак нагадує про катастрофічні події, які відбулися більше ста років тому.

На початку XX ст. виникла реальна загроза Чернечій горі з могилою Тараса Шевченка. Її могли зовсім зруйнувати яри, які продовжували швидко розростатися. Пониззя одного з них – Маланчиного потоку – взагалі підходить до гори впритул. Середня частина його та одна

увалась як будівельний матеріал, паливо, сировина для виробництва. Багато її йшло на експорт. Великим споживачем деревини стала цукрова промисловість. Цукроварні за короткий час буквально спустошили ліси на значній території лісостепу (Генсирук, 1975).

Вирубання лісів на Канівських горах привело до шаленого розгулу ерозії, яку посилювало ще й розорювання схилів. До того ж орали як простіше – вздовж схилу, а не впоперек. Під час танення снігу й після сильних дощів вода текла по борознах, прокладаючи глибокі канави. Вони поступово роз-

з бічних гілок охоплюють гору півколом. Зараз у гирлі Маланчиного потоку стоїть козацька церква й пам'ятник Івану Підкові. А з пониззям його зливається ще й Комашиний яр, дуже активний у той час. Розмиванню схилів гори сприяли й численні протоптані на них стежки.

Для приборкання ерозії на оголених ділянках пагорбів біля Канева почали висаджувати ліс. Цим займався, зокрема, академік М.Ф. Біляшівський на своїй садибі, яка згодом увійшла до території заповідника. Але біда не дуже навчила місцеве населення, яке масово випасало в лісопосадках худобу, і вони були зовсім пригніченими. Як писав О.П. Кришталь (1947а), знадобилися 10 років заповідного режиму, щоб ці деревостани почали нормально рости. Стало зрозумілим, що для вирішення проблем потрібні радикальні природоохоронні заходи.

Ініціатором організації заповідника на Канівських горах був видатний український геолог, згодом академік, В.В. Різниченко, взагалі непересічна особистість в історії української науки та культури (див. Гаврилюк, 2023). 27 липня 1923 р. він звернувся до Секції охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему УРСР з "Ініціативною запискою", в якій запропонував створити навколо могили Т.Г. Шевченка "заповідний парк" площею близько 10 кв. верст, аналогічний до природоохоронних територій, що існували в Західній Європі та Північній Америці. Ця ідея була підтримана іншими українськими науковцями. 30 липня пропозицію вчених озвучив на засіданні Колегії Наркомзему УРСР ботанік професор О.А. Яната (Чорний, Чорна, 2013). Результатом цього й була згадана на початку Постанова № 156.

Відповідно до цього рішення у вересні при Київському губернському лісовому управлінні була створена комісія, яка визначила попередні межі заповідної території. Вони описані в акті від 24 вересня (Чорний, Чорна, 2002, 2013). Спочатку планувалося включити до них навіть передмістя Канева, але на переселення мешканців потрібно було 38 тис. золотих карбованців, тому ця пропозиція так і залишилася не реалізованою.

17 квітня 1924 р. Київським губбюро по влаштуванню держземфондів був затверджений проект Державного заповідника імені Т.Г. Шевченка площею 1042,5 десятин (пізніше його стали називати Лісостеповим). До його складу включили й Чернечу гору з могилою поета. Окрім нагірної частини, до заповідника мав увійти також острів Заріччя на Дніпрі біля Канева, на якому навіть планували збудувати контору.

Комісія з організації заповідника запропону-

Фото 1. Пам'ятний знак біля с. Межиріч. 17.04.2023 р.

Фото В.М. Грищенка.

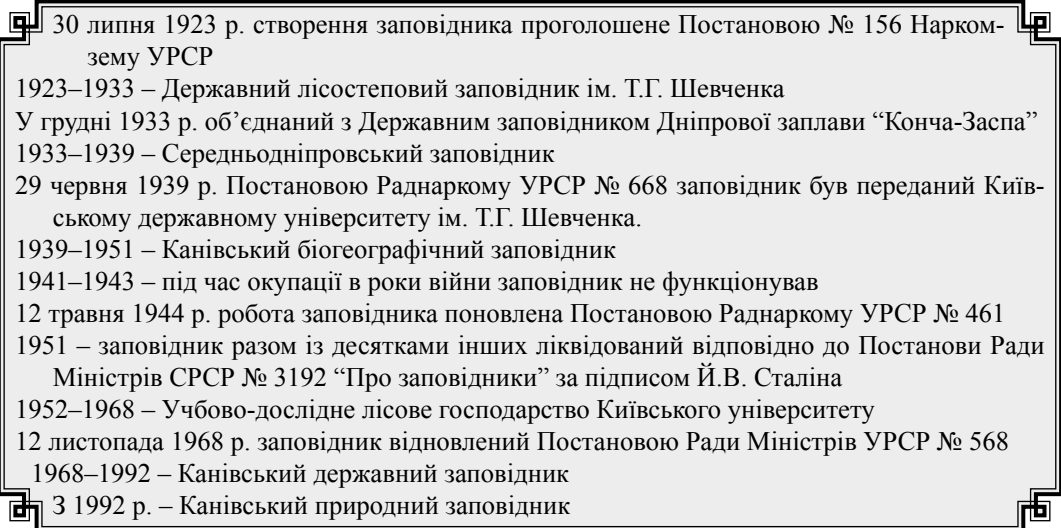

Рис. 2. Століття Канівського заповідника.

вала залучити до його штату цілий ряд відомих учених – М.Ф. Біляшівського, В.В. Різниченка, Б.І. Срезневського, М.В. Шарлеманя та ін. Були підготовані плани роботи (Чорний, Чорна, 2013). А далі почалися бюрократична тяганина й безлад. Коштів виділили недостатньо, адміністрація так і не була створена. Але ідея організації заповідників чиновникам сподобалась, щоправда вони почали тягнути ковдру кожен на свій бік. У результаті деякий час на одній і тій же території існували три заповідники різних відомств. 20 серпня 1925 р. Раднарком УРСР створив історико-культурний заповідник “Могила Т.Г. Шевченка” площею 4 десятини, який був підпорядкований Наркомату освіти. А в 1930 р. ВУАН організує ще й археологічний заповідник “Княжа гора”. До нього увійшла частина території Лісостепоного заповідника імені Т.Г. Шевченка.

Призначений у 1928 р. виконуючим обов'язки директора Лісостепоного заповідника І.С. Гзовський ні в Каневі, ні в Черкасах не виявив ніяких документів по заповіднику. Місцевий лісгосп експлуатував заповідні ліси разом з іншими. У доповідній Наркомзему І.С. Гзовський писав, що тільки у 1928 р. було вирубано 8 га грабового лісу. Біля Дніпра й поблизу могили Т.Г. Шевченка вирубали старі дуби, які були “історичною окрасою місцевості”. Вік деяких із них був до 400 років. У ярах продовжували добували глину (Чорний, Чорна, 2002).

Такий безлад тривав ще два роки. 2–3 вересня 1930 р. територію заповідника обстежила комісія Наркомзему. У складеному акті вона констатувала незадовільний стан справ і необхідність негайного налагодження діяльності заповідника. 1 жовтня директором його був призначений юрист Г.Б. Спокойний. Він одразу ж зумів нормалізувати роботу, повів боротьбу з порушеннями заповідного режиму (Чорний, Чорна, 2002, 2013).

Нарешті розібралися і з територією. Історико-культурний заповідник “Могила Т.Г. Шевченка” залишився окремою установою (зараз це Шевченківський національний заповідник). Археологічний заповідник передали Лісостеповому. Було розроблене “Положення про Державний Лісостеповий заповідник імені Т. Шевченка”. Основні завдання його вказані цілком “класичні” для заповідання: збереження фауни, флори та рельєфу; наукові дослідження; “культурне обслуговування трудящих”, тобто освітня робота. З 1931 р. починаються регулярні наукові спостереження. Зоологічні дослідження на території заповідника проводив професор М.В. Шарлемань. Геологічним вивченням Канівських дислокацій керував академік В.В. Різ-

ниченко (Чорний, Чорна, 2002). Острів Заріччя заповідним так і не став, зрештою його передали місцевій комуні.

Сторіччя, яке минуло, не було легким для заповідника. “Поступ історії” виявився дійсно важким. Неодноразово змінювалися його назва і площа (рис. 2), різними були підходи до основних напрямків роботи та головних завдань.

1930-ті роки були взагалі не найкращим часом для наукової та природоохоронної діяльності в СРСР. Учених стали звинувачувати в тому, що заповіданням вони намагаються зберегти панські ліси для їх колишніх власників. Ліквідовувалися громадські наукові, краєзнавчі та природоохоронні організації, періодичні видання природознавчої та краєзнавчої тематики. Так у 1932 р. був закритий журнал Всеукраїнської спілки мисливців і рибалок “Український мисливець і рибалка”. Як делікатно пояснювала читачам редакція, папір знадобився для більш важливих цілей соціалістичного будівництва...

Не сприяли нормальній роботі заповідників і постійні вимоги активно включатися в побудову соціалізму, збагачення флори і фауни і т.п. Про охорону та вивчення незайманої природи вже не йшлося. У 1931 р. всі заповідники Наркомзему були передані новоствореній Всеукраїнській академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН). Одразу ж посипалися вказівки перевести наукові дослідження з “абстрактної” тематики у практичну площину, повідомити про наявність корисних копалин та використання сільгоспугідь. Красномовно характеризують стан речей рішення Першої Всеукраїнської конференції державних заповідників системи ВУАСГН, яка проходила 12–14 жовтня 1933 р. У резолюції, зокрема, говорилося, що заповідники “замість того, щоб бути контрольними ділянками розвитку певних районів спеціалізації сільського господарства, живими лабораторіями природи, резерватами її цінностей та скеровувати свою науково-дослідну роботу на службу соціалістичного будівництва – перетворилися в місця «охорони» природи для природи” (цит. за: Василюк, 2021).

Лісостеповий заповідник неодноразово намагалися то ліквідувати, то реорганізувати. ВУАСГН спробувала об’єднати його з лісомеліоративною станцією Лісового інституту, незважаючи на те, що завдання в них були зовсім різними.

У грудні 1933 р. Президія ВУАСГН об’єднує Лісостеповий заповідник ім. Т.Г. Шевченка з Державним заповідником Дніпрової заплави “Конча-Заспа” (біля Києва). Так був утворений Середньодніпровський заповідник. Мотивувалося це схожістю природних комплексів і можливістю економії коштів на адміністрації. Але вже влітку 1934 р. заповідні землі в Кончі-Заспі відібрали: у зв’язку з переведенням столиці УРСР з Харкова до Києва вони знадобилися для побудови урядових дач. Заповіднику, як компенсацію, передали нарешті острів Заріччя. У 1937 р. площа його становила 1260 га. З них 900 га – нагірна частина, 360 га – острівна (Кришталь, 1947а).

29 червня 1939 р. Постановою Раднаркому УРСР Заповідник був переданий Київському державному університету ім. Т.Г. Шевченка. З того часу він став базою для проведення наукових досліджень та навчальної практики студентів. Оскільки більше всього тут працювали біологи та географи, заповідник став називатися Канівським біогеографічним. Директором з 1 вересня був призначений О.П. Кришталь, згодом відомий український учений-ентомолог, завідувач кафедри зоології безхребетних університету. Він уже мав досвід роботи в заповідниках, бо раніше проводив дослідження в “Кончі-Заспі”, а пізніше працював ентомологом у Середньодніпровському (Василюк, 2021).

Під час німецької окупації в роки II Світової війни заповідник не функціонував, його територія входила до складу Канівського лісництва. Про ті часи й зараз нагадують залишки німецької лінії оборони на кручах правого берега Дніпра та в навколишніх ярах – окопів, вогневих точок, бліндажів. Для її створення було вирубано чимало заповідного лісу. Загальні ж збитки, завдані Канівському заповіднику, оцінювалися майже в півмільйона карбованців – були знищені споруди, пограбоване майно, загинули наукові колекції.

Одразу після визволення Канівщини робота заповідника відновилася. Вже в січні 1944 р. був призначений новий директор – В.Ф. Башмак. 12 травня 1944 р. вийшла Постанова Раднаркому УРСР № 461 “Про поновлення біолого-географічного заповідника Київського Державного Університету ім. Т.Г. Шевченка в Каневі”. Територія його знову визначалася в 1260 га. До складу заповідника входили нагірна частина, острови Заріччя та Круглик і невелика ділянка на острові Гирівка (рис. 3).

Ще не закінчилася війна, а студенти та викладачі університету почали відбудовувати садибу заповідника, при цьому самі спершу жили в землянках. Студенти не тільки проходили практику та збирали матеріал для курсових і дипломних робіт, але й виконували різні господарські роботи, працюючи з самого ранку до пізнього вечора. Вже в 1945 р. були відновлені перші житлові та лабораторні будівлі. Розпочалися й наукові дослідження. З лютого 1945 р. до лютого 1948 р. директором його знову був О.П. Кришталь. Роботу в заповіднику він поєднував із викладацькою діяльністю в університеті. Завдяки йому в цей час почав виходити Збірник наукових праць заповідника. В одному з них О.П. Кришталь (1947а) опублікував перший фундаментальний опис його історії та природи.

9 липня 1945 р. Радою університету було прийняте Положення про Канівський біогеографічний заповідник Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, затверджене начальником Головного Управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР. Основними завданнями заповідника визначені: а) охорона природних комплексів, археологічних пам’яток, лісових насаджень, які мають велике ґрунтозахисне та водоохоронне значення, а також корисних тварин і рослин; б) вивчення природи району діяльності заповідника; в) бути базою для науково-дослідної роботи кафедр та учбової роботи студентів біологічного, географічного та геолого-ґрунтознавчого факультетів університету; г) розробляти методики досліджень тварин, рослин та їх угруповань, проведення учбових екскурсій у природу та практичних занять зі студентами вищів та учнями середніх шкіл; д) сприяти поширенню найбільш цінних корисних тварин і рослин та раціональному використанню земельних ділянок у районі розчленованого рельєфу долини Дніпра; е) популяризувати серед широких мас працюючих природні багатства заповідника, основні питання історії краю, ідеї охорони природи та краєзнавства. Для виконання цих завдань передбачалося створення науково-експериментальної та учбової станції, до складу якої повинні входити 12 лабораторій (Кришталь, 1947а). Тобто фактично в заповіднику мав би функціонувати цілий науково-дослідний інститут. На жаль, громаддя планів було реалізоване лише частково.

Хоча наукові дослідження в заповіднику проводилися дійсно активно, незважаючи на важкі повосенні часи. Так, у 1946 р. велась робота по 33 наукових темах, як працівниками заповідника, так і різними кафедрами університету (Кришталь, 1947б). У матеріалах звітної конференції заповідника за 1946 р., опублікованих в одному з випусків “Збірника праць”, 20 робіт різноманітної тематики – від зоології, ботаніки та геології до археології. Причому автор однієї з них – ректор університету професор В.Г. Бондарчук, який займався вивченням Канівських дислокацій.

Не встигла закінчитися одна війна, як почалась інша – за існування заповідника. У 1948 р. його лісовий масив спробували відібрати, передавши до Держлісфонду. 17 травня 1948 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову “Про закріплення лісів за заповідниками і контроль за веденням лісового господарства у цих лісах”. При цьому з переліку заповідників, за якими закріплювалися ліси, Мінлісгосп СРСР викреслив Канівський біогеографічний. Мінлісгосп УРСР видав наказ про передачу лісового масиву заповідника до Держлісфонду. Це означало фактичну його ліквідацію. Тодішній директор П.М. Береговий на свій страх і ризик категорично відмовився виконувати урядову Постанову й надати відповідні документи та картографічні матеріали, незважаючи на тиск і звинувачення в невиконанні урядових рішень, що в ті часи могло мати сумні наслідки. Його підтримав ректор Київського університету В.Г. Бондар-

чук, науковці різних факультетів, Академія наук (Чорний, Чорна, 2013). Зрештою, спільними зусиллями заповідник удалося відстояти. На жаль, не надовго.

У 1951 р. відбувся перший погром системи заповідників у СРСР. У 1962 р. його повторив М.С. Хрущов. На думку радянського керівництва, заповідники лише заважали розвитку народного господарства, у спеціальних заходах по охороні природи не було потреби, їх успішно заміняло соціалістичне раціональне природокористування. Після масованої перевірки роботи заповідників Міністерством держконтролю, яке тоді очолював В.М. Меркулов (до цього тривалий час працював у органах держбезпеки, один із поплічників Л.П. Берії, розстріляний разом із ним), 29 серпня 1951 р. вийшла Постанова Ради Міністрів СРСР № 3192 “Про заповідники” за підписом Й.В. Сталіна. Вона констатувала, що мережа заповідників необґрунтовано розрослась, багато їх не мають наукової та культурної цінності і є зайвими. Площа ряду заповідників надмірно велика, завдяки чому наявні в них ліси, корисні копалини та інші ресурси не використовуються належним чином, а науково-дослідна робота в більшості з них відірвана від практичних інтересів народного господарства. Ця Постанова зобов’язувала Ради Міністрів союзних республік ліквідувати 49 державних заповідників загальною площею 6673,0 тис. га як зайві й такі, що не мають наукового значення, 33 – як непотрібні і т.д. Землі їх належало передати Мінлісгоспу, радгоспам та колгоспам.

Ну а далі покотилася руйнівна хвиля по владній вертикалі. 15 вересня 1951 р. міністр вищої освіти СРСР підписав наказ “скасувати як непотрібні” 5 заповідників, підпорядкованих університетам. Першим у списку значився Середньодніпровський (хоч він давно вже називався Канівським біогеографічним, але чомусь у чиновних паперах фігурувало ще старе найменування). 25 вересня 1951 р. Рада Міністрів УРСР прийняла аналогічну Постанову “Про заповідники”. У п. 7 її говорилося: “Скасувати державні заповідники «Гористе» і Середньо-Дніпровський, залишивши їх земельні території за Академією наук УРСР і Київським державним університетом, у віданні яких перебували зазначені заповідники”. Всього в 1951 р. ліквідували 19 заповідників, площа деяких була скорочена. Загалом Україна тоді втратила 60% заповідних земель.

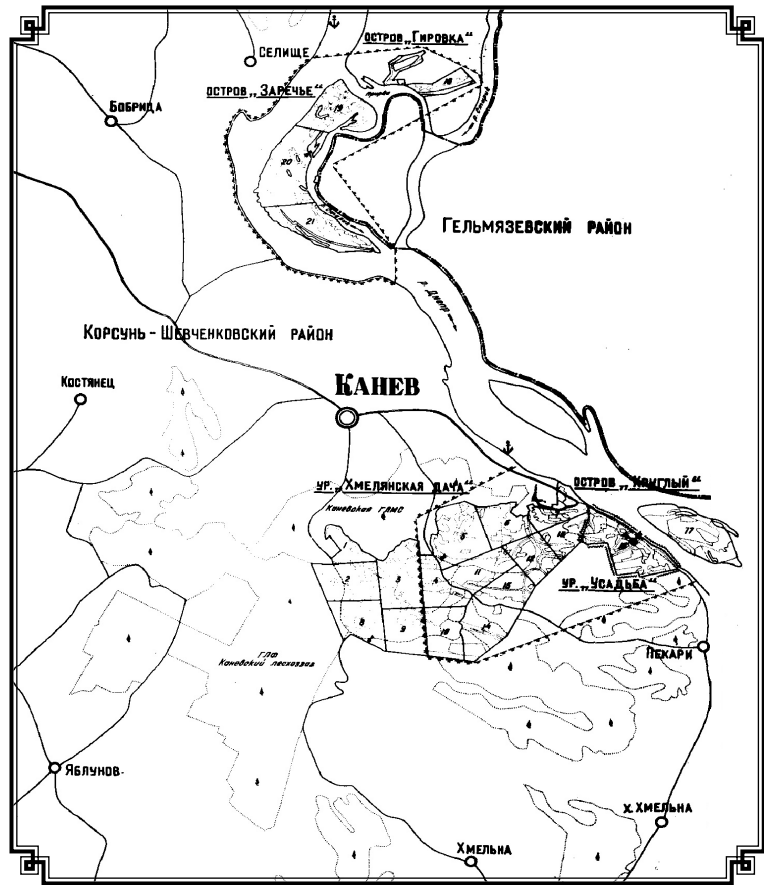

Рис. 3. Картохема Учлісгоспу Київського університету. Матеріали лісовпорядкування 1962 р.

Надолужити це й повернутися до “допогромних” показників удалося лише через 40 років (Борейко, 1992, 2001).

Канівському заповіднику ще пощастило, на відміну від деяких інших. З 1 січня 1952 р. він був реорганізований в учбово-дослідний лісгосп, залишився у складі Київського університету і продовжував виконувати функції бази практики та наукових досліджень. Штат і майно заповідника переходили в учлігосп. Заповідний режим, звичайно, було скасовано (втім, він і до того був дуже відносним, враховуючі тогочасні погляди на охорону природи та ще й тяжкі повоєнні часи), але ліс не вирубали, землі не роздали колгоспам. Деякі ж ліквідовані заповідники, наприклад “Тористе” біля Києва, назавжди канули в Лету. Коли постало питання про відновлення заповідника, майже все вдалося повернути. Майже – бо острів Заріччя потрапив у зону затоплення при будівництві Канівської ГЕС.

Він був перлиною заповідника, і знищення його стало значною втратою. Цей острів знаходився вище по течії від Канева за основним руслом Дніпра (рис. 3), звідси й назва Заріччя. З іншого боку його омивало старе русло – Старик. Острів був витягнутий дугою вздовж річки, максимальна ширина досягала 3 км. У 1930-ті рр. він мав площу 960 га, але в роки війни Дніпро розірвав острів на дві частини. Утворилася нова протока, яку так і назвали – Прірва. Саме південна частина острова входила до складу заповідника. Поверхня Заріччя була рівною з невеликими заглибинами та пагорбами. Значну частину його займали луки, росли вербові та дубові ліси, чималу площу вкривали зарості верболозів. Тут можна було побачити старезні верби у кілька обхватів. Під час весняної повені острів затоплювався водою і слугував важливим місцем нересту багатьох видів риби. На ньому було чимало водойм – як постійних, так і тимчасових, що залишалися після повені. Після відкриття полювання на косах і озерах Заріччя знаходила прихисток велика кількість качок. Причому до заповідника входили не тільки самі острови, а й протоки Прірва та Старик (Кришталь, 1947а; Грищенко, 2018).

Площа учлігоспу, за матеріалами лісовпорядкування 1952–1953 рр., становила 1414 га, 1962 р. – вже 1440 га. Пов’язано це зі змінами площі островів, які входили до його складу, внаслідок динаміки руслових процесів.

У 1950–1960-ті рр. в учлігоспі та його околицях активно проводять дослідження науковці як університету, так і Академії наук. Тут працювало багато видатних українських учених: орнітологи О.Б. Кістяківський та Л.О. Смогоржевський, мікологи М.Я. Зерова й З.Г. Лавітьська, палеонтолог І.Г. Підоплічко, ґрунтознавець Н.Б. Вернандер, кліматолог М.І. Щербань та багато інших. Археологічні розкопки ранньослов’янських поселень на Княжій горі велися під керівництвом Г.Г. Мезенцевої. У 1956 р. була заснована лабораторія арахноентомології, науковим керівником якої був О.П. Кришталь (зазвичай її називають просто “Лабораторія Кришталя”). З неї вийшла ціла плеяда відомих зоологів – члени-кореспонденти НАНУ І.А. Акімов, В.Г. Долін, Л.І. Францевич, професор Г.Й. Щербак та ін.

Деканом біологічного факультету в повоєнні роки був О.В. Топачевський, пізніше академік, директор Інституту гідробіології АН УРСР. Тривалий час він керував і практикою студентів-біологів у Канівському заповіднику. Його численні учні згадують, наскільки цікавими та змістовними були заняття. Постійно проводилися екскурсії – на острови Заріччя та Круглик, на лівобережні луки Дніпра біля с. Келеберда, по ярах нагірної частини. Причому студенти опановували не тільки навчальну програму, а й різні життєві премудрості – вчилися плавати, веслувати на човні, готувати їжу, розводити багаття (Олександр Вікторович Топачевський..., 2009).

Боротьба за відновлення заповідника почалася невдовзі після його ліквідації, але тривалий час була безуспішною. М.С. Хрущов ставився до природоохоронних територій не краще за свого попередника. Керівництво університету та українські науковці неодноразово пропонували відновити Канівський заповідник і навіть розширити його, але влада слухати їх не бажала. 31 жовтня 1957 р. ректор університету І.Т. Швець звернувся до Комісії з охорони природи при

АН УРСР з проханням підтримати клопотання перед Радою Міністрів УРСР про відновлення Канівського природно-історичного заповідника. Але все, чого спочатку вдалося добитися, це створення в 1963 р. пам'ятки природи республіканського значення “Урочище Канівські гори” площею 1021 га. До неї входили Велике та Мале скіфські городища, Княжа гора, закладений неподалік від Музею Т.Г. Шевченка дендропарк і острів Круглик на Дніпрі. У 1958 р. Президія АН УРСР затвердила розроблений Комісією з охорони природи план створення 5 великих зональних заповідників. До складу Українського лісостепового мали увійти колишній Канівський і цілий ряд ділянок у різних областях. Але цей план так і залишився не реалізованим (Чорний, Чорна, 2013).

У 1967 р. ректор університету І.Т. Швець знову піднімає питання про надання Канівському учлігоспу статусу заповідника. Клопотання було підтримане начальником відділу заповідників, пам'яток природи та дендропарків Держкомприроди УРСР О.К. Ющенком. Цього разу справа нарешті зрушила з мертвої точки. 12 листопада 1968 р. виходить Постанова Ради Міністрів УРСР № 568, якою було створено 4 заповідники – Карпатський, Поліський, Канівський і Луганський. Цю дату можна вважати другим днем народження заповідника.

Площа нового-старого Канівського державного заповідника становила 1035 га. До його складу увійшла нагірна частина та острів Круглик. У 1969 р. виконком Черкаської обласної ради депутатів трудящих прийняв рішення про створення навколо заповідника охоронної зони шириною 1 км.

З 1969 р. розпочалися моніторингові дослідження за програмою “Літопис природи”, які продовжуються й донині – вже понад півстоліття. Зібраний безцінний матеріал, який дає змогу проаналізувати динаміку природних комплексів, зміни складу флори й фауни, зміщення строків настання фенологічних явищ і т.д. Був відновлений Музей природи, фонди якого значно поповнилися палеонтологічними та археологічними експонатами, зібраними під час будівництва котловану Канівської ГЕС.

22 грудня 1986 р. розпорядженням Ради Міністрів УРСР № 717-Р площа Канівського заповідника була розширена майже вдвічі – до 2027 га. Йому передали острів Шелестів на Дніпрі, Зміїні острови на Канівському водосховищі – останці лівобережної борової тераси, була збільшена й площа нагірної частини.

У 1992 р. у вже незалежній Україні був прийнятий Закон “Про природно-заповідний фонд України”. Відповідно до нього, заповідник став називатися Канівським природним. Складається він зараз із трьох основних частин – нагірної на пагорбах правого берега Дніпра, заплавлених островів Круглик і Шелестів на Дніпрі та Зміїних островів на Канівському водосховищі.

Ще одне розширення заповідника де-юре відбулося у 2010 р. 1 січня Президент України В.А. Ющенко підписав Указ № 2/2010, яким територія його була збільшена на 6615,6 га. 20 травня 2016 р. вийшов ще один Указ Президента України, вже П.О. Порошенка, за № 218/2016, у якому рішення про розширення Канівського природного заповідника було підтвержене. Але де-факто питання про передачу землі заповіднику не вирішене й досі.

4 листопада 2022 р. постановою Кабінету Міністрів України № 1243 нагірній частині заповідника був наданий статус наукового об'єкта, що становить національне надбання. Цінність цієї території полягає в тому, що це неповторний та унікальний для України і всієї Східної Європи комплекс геологічних і геоморфологічних утворень із виходами на денну поверхню і доступних для вивчення мезо-кайнозойських порід, механізм виникнення і формування яких, донині не до кінця вивчений, з високим рівнем ландшафтного та біологічного різноманіття.

Канівський природний заповідник здобув визнання й у світі. Він отримав міжнародний статус території, важливої для охорони птахів (Important Bird Area), увійшов до складу Смарагдової мережі України (Emerald Network). Це мережа, що включає Території Особливого Природоохоронного Інтересу (Areas of Special Conservation Interest). Територія заповідника має високий рівень біорізноманіття. Тут охороняється, зокрема, велика кількість видів рослин і тварин, що

Фото 2. Студенти-археологи проводять розкопки на садибі заповідника. 18.07.2005 р.

Фото Є.Д. Яблонівської-Грищенко.

підлягають особливій охороні відповідно до конвенцій, які підписала Україна. Тобто він забезпечує виконання державою своїх міжнародних зобов'язань. Тільки з хребетних тварин до Червоної книги України* занесені 76 видів, 291 вид перебуває під охороною Конвенції про охорону дикої флори та фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція), 137 видів підлягають охороні відповідно Конвенції про збереження мігруючих видів диких тварин (Боннська конвенція).

Це види, які реєструвалися в заповіднику протягом останніх 50 років (Грищенко, 2021).

У Подніпров'ї люди жили з давніх давен. Окрім літописного Родня на Княжій горі поселення часів Київської Русі були виявлені й на садибі заповідника (фото 2).

Відомий заповідник і тим, що на його садибі знаходиться могила видатного українського історика академіка М.Ф. Біляшівського.

Уже в документах про передачу заповідника Київському університету та про поновлення його роботи в 1944 р. підкреслювалося, що він повинен бути базою для науково-дослідних робіт і навчальної та виробничої практики студентів. Цю функцію заповідник успішно виконує ось уже понад 80 років. Тут проводили дослідження сотні науковців – і Київського університету, й інших навчальних закладів та академічних установ. Не оминали заповідних увагою й зарубіжні вчені. Тут збиралися матеріали для численних курсових і дипломних робіт та дисертацій. Недаремно природний комплекс Канівського заповідника вважається одним із найкраще вивчених в Україні. Ну й, звичайно ж, канівська практика залишила незабутні враження в багатьох тисяч студентів. У заповіднику регулярно проводяться наукові конференції, в тому числі міжнародні. Протягом 18 років він видавав науковий журнал “Заповідна справа в Україні”.

Важливим напрямком роботи заповідника від самого початку була еколого-освітня робота. Тематика й обсяги її в різні роки змінювалися, але вона не припинялася. Є в заповіднику Музей природи, прокладені екологічні стежки, регулярно проводяться заняття з учнями шкіл Канева та району. Заповідник бере участь у різних природоохоронних акціях. Щороку його відвідують тисячі екскурсантів.

* * *

Канівський заповідник успішно виконав одне з початкових завдань – збереження лісів навколо Чернечої гори і приборкання ерозії. На момент його створення природні комплек-

* Відповідно до списку видів для IV видання, затвердженого 19.01.2021 р. наказом № 29 Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-21#Text>

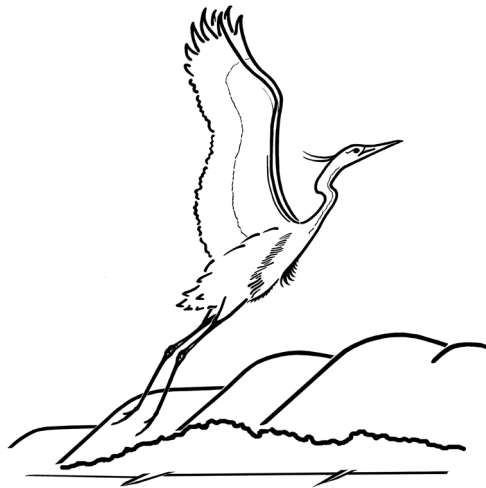
си нагадували район стихійного лиха (Чорний, Продченко, 1993). М.В. Шарлемань (1933), який разом із колегами проводив перші зоологічні дослідження заповідника та його околиць у 1926 і 1931 рр., відмічав бідність орнітофауни нагірної частини. Пагорби правого берега Дніпра вкривали тоді здебільшого молоді грабняки та зарості чагарників, схили ярів зяли відкритими урвищами. Через нестачу дупел було дуже мало птахів-дуплогнізників, не гніздився в заповіднику крук (*Corvus corax*). У лісі переважали види, пов'язані з кронами дерев та чагарниками на вирубах і галявинах. На схилах ярів взагалі гніздилися птахи відкритих просторів – золотиста бджолоїдка (*Merops apiaster*), звичайна кам'янка (*Oenanthe oenanthe*), польовий горобець (*Passer montanus*). Зараз на Канівських горах вже бує повноцінний ліс, дуплогнізники становлять майже 20% гніздової орнітофауни заповідника (Грищенко, 2003). Сумарна частка участі їх у населенні птахів грабової діброви перевищує 18% (Грищенко, 1994). Причому в лісі знаходить місце для своїх дупел і найбільший із наших дятлів – чорний (*Dryocopus martius*). А влітку тут можна побачити типового мешканця старих лісів – жука-олена (*Lucanus cervus*).

Література

- Борейко В.Е. 1992. Как было организовано массовое сокращение заповедников СССР в 1951 г. - Изв. Рос. Академии Наук. Сер. Географическая. 5: 105-108.
- Борейко В.Е. 2001. История заповедного дела в Украине. 2-е изд. К. 220 с.
- Василук О. 2021. Державний заповідник Дніпрові пійми "Конча-Заспа". Сторічна історія боротьби за збереження заплавної у середній течії ріки Дніпра (1921–2021). Том 1. К. – Чернівці: Друк Арт. 240 с.
- Гаврилюк Р.Б. 2023. Володимир Різниченко: громадський діяч і геолог, один із засновників Канівського заповідника. -Збереження біологічного ландшафтного різноманіття на природно-заповідних територіях. Мат-ли конф., присвяч. 100-річчю Канівського природного заповідника. Чернівці: Друк Арт. 14-18.
- Генсирук С.А. 1975. Леса Украины. Москва: Лесная пром-сть. 280 с.
- Грищенко В.Н. 1994. Структура населения птиц грабовой дубравы Каневского заповедника. - Мат-ли 1-ї конфер. молодих орнітологів України. Чернівці. 70-72.
- Грищенко В.М. 2003. Зміни в орнітофауні Канівського заповідника за період його існування. - Роль природно-заповідних територій у підтриманні біорізноманіття. Мат-ли конфер., присвяч. 80-річчю Канівського природного заповідника, м. Канів, 9–11 вересня 2003 р. Канів. 207-209.
- Грищенко В.М. 2018. Заповідник на дніпрових кручах. Канів. 12 с.
- Грищенко В.М. 2021. Фауна хребетних тварин Канівського природного заповідника. Канів. 24 с.
- Кириков С.В. 1979. Человек и природа восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв. Москва: Наука. 183 с.
- Кришталь О.П. 1947а. Канівський біогеографічний заповідник. - 36. праць Канів. біогеогр. зап-ка. К.: КДУ. 1 (1): 1-152.
- Кришталь О.П. 1947б. Підсумки та перспективи роботи Канівського біогеографічного заповідника. - 36. праць Канів. біогеогр. зап-ка. К.: КДУ. 2 (1): 33-34.
- Олександр Вікторович Топачевський. Минуле заради майбутнього. К.: Академперіодика, 2009. 250 с.
- Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. 1971. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. К.: Вид-во Київського ун-ту. 96 с.
- Ризниченко В.В. 1926. В горах и кручах района Каневских дислокаций. К.: Изд. II Всес. съезда геологов. 102 с.
- Чорний М.Г., Продченко А.Л. 1993. Историчні та наукові аспекти діяльності Канівського заповідника. - Підсумки 70-річної діяльності Канівського заповідника та перспективи розвитку заповідної справи в Україні. Мат-ли конф., вересень 1993 р., м. Канів. Канів. 23-28.
- Чорний М.Г., Чорна Л.О. 2002. Канівський природний заповідник: шлях за 80 років. - Запов. справа в Україні. 8 (2): 82-94.
- Чорний М.Г., Чорна Л.О. 2013. Канівський природний заповідник: передумови створення, ретроспективний аналіз діяльності, сучасний стан та перспективи розвитку. К.: ВПЦ "Київський університет". 384 с.
- Шарлемань М. 1933. Матеріали до орнітології Державного лісостепоного заповідника ім. Т. Шевченка та його околиць. - Журн. біо-зоол. циклу ВУАН. 2 (6): 93-108.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий центр “Інститут біології та медицини”
Канівський природний заповідник
ГО “Українська природоохоронна група” (UNCG)

Збереження біологічного та ландшафтного різноманіття на природно-заповідних територіях

Матеріали конференції, присвяченої 100-річчю
Канівського природного заповідника

Чернівці “Друк Арт”
2023

УДК 502.4/502.7(477)
3-41

Рекомендовано до друку Науково-технічною радою Канівського природного заповідника
(протокол № 3 від 9.11.2023 р.).

Рецензенти:

А. Б. Чаплигіна, доктор біол. наук, проф., завідувач кафедри зоології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

В. А. Соломаха, доктор біол. наук, проф., провідний науковий співробітник відділу охорони ландшафтів, збереження біорізноманіття і природозаповідання Інституту агроекології і природокористування НААН України.

Науковий редактор:

В. М. Грищенко, канд. біол. наук, с.н.с., заступник директора з наукової роботи Канівського природного заповідника.

Редакційна колегія:

В. М. Грищенко, канд. біол. наук, с.н.с.; **М. М. Борисенко**, доктор філософії; **О. В. Василюк**; **В. П. Пилипенко**, канд. наук з держуправління; **В. Л. Шевчик**, канд. біол. наук, с.н.с.; **Є. Д. Яблоновська-Грищенко**, канд. біол. наук.

Секретар редакційної колегії:

Є. Д. Яблоновська-Грищенко, канд. біол. наук.

Збереження біологічного та ландшафтного різноманіття на при-
3-41 родно-заповідних територіях. Матеріали конференції, присвяченої
100-річчю Канівського природного заповідника (21–23 вересня 2023 р.,
м. Канів, Черкаська область) / ред. В. М. Грищенко. – Чернівці :
Друк Арт, 2023. – 208 с. (Серія: “Conservation Biology in Ukraine”. –
Вип. 36).

ISBN 978-617-8129-59-0

У збірнику статей представлені результати вивчення рідкісних видів у різних регіонах України, наукових досліджень у заповідниках, національних природних парках та інших природно-заповідних територіях, обговорюються актуальні питання охорони природи.

Для співробітників наукових установ, викладачів і студентів природничих спеціальностей закладів вищої освіти, вчителів біології та географії загальноосвітніх шкіл, екологів і краєзнавців.

УДК 502.4/502.7(477)

Saving biological and landscape diversity in protected areas. Materials of the conference dedicated to the 100th anniversary of the Kaniv Nature Reserve. – Chernivtsi : Druk Art, 2023. – 208 p. (Series: “Conservation Biology in Ukraine”. – Is. 36).

ISBN 978-617-8129-59-0

© Канівський природний заповідник, 2023
© Колектив авторів, 2023